

Preliminarii

(i) Lucrarea de față are ca punct de plecare capitolul de sintaxă a limbii române vechi (din secolele al XVI-lea–al XVIII-lea), reprezentând propria contribuție la volumul al II-lea al tratatului de *Istoria limbii române*, în curs de elaborare la Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Al. Rosetti” al Academiei Române, în colaborare cu Universitatea din București, sub coordonarea generală a academicianului Marius Sala.

În acea primă versiune, capitolul a fost finalizat în 2009¹.

În versiunea actuală descrierea este mult extinsă (prin dublarea cantității de material), am acordat mai multă atenție interpretării, explicării faptelor, iar cadrul teoretic este mult mai explicit.

Un punct de plecare a fost și capitolul de sintaxă, elaborat de un colectiv, sub coordonarea Mioarei Avram, la sfârșitul anilor '60, pentru vechiul tratat academic *Istoria limbii române* (ILR), rămas neterminat. Capitolul, în redactare parțială, a fost revizuit recent de o parte dintre autori și publicat, ca o lucrare independentă, cu titlul *Sintaxa limbii române în secolele al XVI-lea–al XVIII-lea* (v. SLR). Comparativ cu această lucrare, care s-a bazat pe concepția ediției a doua a Gramaticii Academiei (GLR) și pe 52 de surse de material, am actualizat perspectiva de abordare și am lărgit corpusul.

Pentru periodizare, am adoptat delimitările stabilite de Ion Gheție (în ILRL: 52–53), astfel încât textele cele mai târzii din corpus datează din anul 1780.

¹ Versiunea din 2009 a fost discutată în colectivul de gramatică, îndrumat de prof. Gabriela Pană Dindelegan (membru corespondent al Academiei Române). Capitolul a beneficiat de observațiile filologice ale lui Alexandru Mareș (coordonatorul volumului). Toate sugestiile, deosebit de pertinente, au fost integral valorificate în lucrarea de față.

Principalele aspecte ale moștenirii morfosintactice latine au fost discutate cu prof. Liliana Ionescu-Ruxăndoiu (Universitatea din București), coordonatoare a unor capitole din tratat care dezvoltă această problematică.

Unele judecăți lingvistice sunt rezultatul colaborării cu prof. Alexandra Cornilescu (Universitatea din București), prof. Bice Mortara Garavelli (Universitatea din Torino), prof. Angela Tarantino (Universitatea din Florența și Universitatea „La Sapienza”, Roma). Lucrarea Nicolae Costin, *Ceasornicul domnilor* (copie manuscrisă din prima jumătate a secolului al XVIII-lea, realizată la solicitarea lui Ion Neculce; v. sigla CCDV, în *Bibliografie*) mi-a fost semnalată de prof. Luisa Valmarin (Universitatea „La Sapienza”, Roma), care mi-a facilitat și consultarea lucrării la Biblioteca Apostolica Vaticană. Prof. Luisa Valmarin și prof. Virginia Hill (University of New Brunswick – Saint John) mi-au oferit spre consultare propriile studii, încă nepublicate (informație pe care am inclus-o în bibliografie).

Tuturor le exprim aici deplina mea apreciere și recunoștință.

Mulțumesc referenților: acad. Gabriela Pană Dindelegan, prof. Rodica Zafiu (directoarea Departamentului de lingvistică al Universității din București), prof. Mihaela Gheorghe (Universitatea din Brașov).

Mulțumesc, de asemenea, celor care mi-au pus la dispoziție informații și materiale bibliografice, contribuție care aș dori să nu rămână anonimă: conf. Camelia Ușurelu (Universitatea din București) și mai tinerii mei colegi (cadre universitare sau cercetători) Raluca Brăescu, Blanca Croitor, Cristina-Ioana Dima, Andreea Dinică, Adina Dragomirescu, Ana-Maria Mihail Iorga, Carmen Mîrzea Vasile, Isabela Nedelcu, Alexandru Nicolae, Irina Nicula, Gabriela Stoica, Emanuela Timotin.

(ii) Lucrarea de față propune o încercare de descriere, într-un anumit sens, *superficială*, comparativ, pe de o parte, cu varietatea sintactică a românei vechi, iar, pe de altă parte, cu stadiul actual al sintaxei diacronice. Ultimele cercetări românești și străine relevă o specializare extrem de avansată și, în același timp, de restrânsă tematic; tendința este de aprofunda, cât mai aproape de exhaustiv, un anumit fenomen sau fapt lingvistic.

Carențele bibliografiei românești din domeniul sintaxei limbii vechi fac însă necesară existența unei descrieri generale, ca stadiu preliminar pentru elaborarea studiilor speciale.

Limba română veche a fost cercetată numai parțial sub aspect sintactic. Sunt bine cunoscute descrierile de sinteză ale sintaxei românești vechi, din lucrările fundamentale de istorie a limbii, care privesc parțial sau integral epoca veche. O contribuție importantă, mai recentă, este reprezentată de studiile de sintaxă ale lui Constantin Frâncu (în *ILRL*: 147–174, 347–375; într-o versiune revizuită și completată, acestea au fost republicate în Frâncu 2009: 155–237, 339–418).

De asemenea, sunt cunoscute studiile care tratează doar anumite fapte sau fenomene sintactice specifice limbii vechi. În ultimii ani, interesul crescut pentru limba veche s-a concretizat în teze de doctorat sau în articole tot mai numeroase, publicate în reviste de specialitate și în volume colective.

Câteva excelente ediții filologice, mai ales ale scrierilor din secolul al XVI-lea, includ observații privind caracteristicile sintactice ale textului; desigur, fără a alcătui o descriere sintactică generală, a textului integral, aceste observații relevă particularitățile pregnante, cu caracter fundamental, care dau specificitatea textului și care se leagă, într-un anumit fel, de specificitatea lingvistică a epocii.

Unele studii tratează diacronic probleme mai generale, de structură a limbii (inclusiv aspecte sintactice), din perspectivă tipologică, în cadrul unor comparații cu limbi romanice și nonromanice; v., mai recent, Marius Sala (2006 [1998]: 136–142), Alexandru Niculescu (2007: 73–74, lucrare cu o perspectivă largă, culturală), Constantin Frâncu (2013: 110–125). Trei volume recente ale Mariei Iliescu (2007, 2008a, 2013) includ și articolele sale consacrate limbii române, publicate în străinătate și mai puțin accesibile sau chiar necunoscute publicului românesc; parte dintre acestea abordează contrastiv și probleme de sintaxă diacronică (v. și Iliescu 2008b).

Lingvistica străină a contribuit, de asemenea, la înțelegerea originii, a evoluției și a specificității structurilor sintactice românești. Între contribuțiile cele mai recente, se remarcă: Mišeska Tomić (2006: 125–152, 279–292, 511–540); Roberts (2007: 64–81, 161–175); Miller (2010: 82–87); Maiden, Smith, Ledgeway (eds.) (2011, *passim*); Ledgeway (2011: 409–418, 447–471; 2012: 86, 107–108, 110–115, 126–170, 241–242, 288, 292–293); Remberger 2011; Salvi (2011: 319–324, 334–357, 373–380); Adams (2013: 257–320, 431–436, 453–527, 652–724).

(iii) Un obiectiv al lucrării de față este *sinteza*. Am înregistrat principalele tipuri de structuri sintactice și le-am tratat preponderent descriptiv. Descrierea nu este (și nu ar fi putut fi) integrală. Am selectat cu prioritate: caracteristicile limbii vechi, particularitățile care o deosebesc de româna modernă; elementele de continuitate sau de discontinuitate față de latină; caracteristicile balcanice; inovațiile; tiparele sintactice vechi, ieșite ulterior din uz. Structurile menținute până astăzi interesează aici doar în măsura în care au înregistrat o evoluție pe durata epocii vechi sau prezența lor în perioada studiată este relevantă tipologic. Nu am urmărit evoluția faptelor/fenomenelor după 1780, ci doar am menționat existența lor ulterioară în limbă.

Perspectiva adecvată descrierii sintaxei limbii vechi este cea *tipologică*, în sensul de a releva specificul latin al structurii sintactice a limbii și de a distinge faptele sau fenomenele neromânești (majoritatea, dispărute în cursul epocii vechi). Cadrul teoretic pe care l-am adoptat este cel al sintaxei diacronice (în accepția definită la Sornicola 2007: 6–8; Sornicola 2011: 2–3; v. și bibliografia citată), incluzând elemente de teorie generală a gramaticalizării; un concept fundamental este *reanaliza diacronică*, propus de Ian Roberts în 1993 (v. Roberts 2007: 122–141 și bibliografia; Roberts și Roussou 1999; Roberts și Roussou 2003, *passim*).

În acord cu delimitările moderne ale domeniului sintaxei, vor fi discutate și unele aspecte de *sintaxă internă* a cuvântului, adică de combinare a afixelor sau a formanților unei unități compuse.

Problema fixării *regulilor sintactice* va fi tratată din perspectiva constituirii *normelor interne* ale limbii (Gheție, în ILRL: 32 și bibliografia).

(iv) Materia este împărțită în 14 capitole.

Capitolul 1 tratează problema generală a interferenței a trei modele sintactice: cel slavon, cel latin savant și cel al limbii vorbite.

Capitolul 2 este dedicat structurii interne a grupului nominal. Se discută: determinanții, cuantificatorii, modificatorii, posesivul, argumentele (complementele) numelui, marcarea cazului în grupul nominal.

Capitolul 3 (cel mai amplu) are ca obiect structura internă a propoziției/frazei. Pentru accesibilitate, mai ales în titluri, dar și în descriere, constiuenții sunt indicați, în termeni tradiționali, prin funcțiile sintactice. Analiza nu este însă funcțională. Sunt discutate întâi pozițiile sintactice predicative: predicatul, numele predicativ, complementul predicativ al obiectului și predicativul suplimentar. Subcapitolul despre codificarea argumentelor predicatului face referire la subiect și la complementele direct, secundar, indirect, prepozițional. În subcapitole separate sunt discutate structurile pasive (care includ complementul de agent) și, respectiv, cuantificatorii verbului. Ultimul subcapitol grupează adjuncții circumstanțiali: de loc, de timp, de mod, instrumental, sociativ, de relație, de cauză, de scop, condițional, concesiv, consecutiv, opozițional, cumulativ, de excepție.

Capitolul 4 tratează despre structura internă a construcțiilor verbale „nonfinite”, cu verbul la o formă nepersonală (infinitiv, gerunziu, participiu, supin). Se discută despre subiectul verbelor cu formă nonfinită și despre ceilalți constiuenți dependenți sintactic de acestea. Încadrarea construcțiilor nonfinite în structuri complexe (propoziții sau fraze) este detaliată în capitolul 3. Referiri la această problemă se fac și în capitolul 4 doar în măsura în care ele sunt necesare pentru a stabili vechimea anumitor structuri nonfinite, cum sunt cele cu supin verbal.

Capitolele 5–6 cuprind precizări despre structura internă a grupului adjectival și a grupului adverbial, în speță despre complementele și despre adjuncții adjectivului și ai adverbului.

Următoarele capitole au ca obiect probleme speciale: capitolul 7, gradarea (adjectivelor, adverbilor) și comparația; capitolul 8, negația; capitolul 9, propozițiile interogative și cele relative; capitolul 10, coordonarea; capitolul 11, apozitia cu suport sintactic [+ nominal] sau [- nominal].

Capitolul 12 sintetizează unele caracteristici ale frazării, în limba veche: ambiguități, anacolaturi, aspecte ale concordanței timpurilor.

Capitolul 13 cuprinde observații referitoare la punctuația textelor vechi.

Capitolul 14 grupează concluziile.

Lucrarea se încheie cu bibliografia (corpusul și lucrările de referință), urmată de un indice tematic.

Nu fac obiectul unor (sub)capitole separate: acordul din grupul nominal (care se discută la tipurile de constiuenți implicați în acest fenomen), problemele grupului prepozițional (tratate în toate subcapitolele referitoare la structurile prepoziționale). Informațiile de acest tip se găsesc în indicele tematic.

Structura (sub)capitolelor în care sunt tratate realizările formale ale constiuenților sintactici este deliberat neunitară, ordinea realizărilor nu este cea „canonică”, tradițională, ci este impusă de relevanța diferită pe care aceste realizări o au, în limba veche, pentru poziția sintactică în care apar. Astfel, se discută mai întâi realizările tipice, iar apoi cele care, în epocă, au avut o utilizare limitată și structurile accidentale, efemere, calcurile înregistrate izolat, uneori într-un singur (con)text.

(v) Anumite exemple sunt citate în mai multe capitole; în măsura în care am considerat relevant pentru comentariu, am semnalat unde pot fi găsite alte observații și detalii de analiză referitoare la un exemplu reluat. Prin numerotare, exemplele sunt organizate în serii, pe capitole; în capitolul 3, fiecare serie corespunde unui subcapitol care tratează o anumită funcție sintactică.

În exemple, constituenții sintactici care fac obiectul comentariului sunt marcați prin caractere cursive.

Acolo unde am considerat util să fie marcată grafic, într-un mod economic și sugestiv, organizarea sintactică a structurilor, am utilizat o formalizare simplificată, bazată pe reprezentările linearizate din gramatica generativă. Delimitarea constituenților sintactici se realizează prin paranteze drepte, acolo unde contextul mai larg cuprinde și alte elemente, redată cu caractere cursive, sau acolo unde este necesar să marcăm unitatea unei structuri complexe, care include elemente redată prin caractere cursive, iar altele, prin caractere drepte. De asemenea, sunt delimitate prin paranteze drepte propozițiile subordonate din interiorul unui grup sintactic analizat (v. *Abrevieri și simboluri*).

Citatele sunt reproduse cu semnele utilizate de editor pentru a marca intervențiile sale în text.

Fiecare exemplu este urmat de o paranteză, care conține informații bibliografice: sigla sursei; numărul filei din manuscris; numărul paginii din ediție (la documentele cu filă unică sau acolo unde în ediție nu se indică fila); numărul paginii din ediție, urmat de numărul filei (pentru edițiile care se bazează pe mai multe manuscrise sau pentru cele în care fila acoperă mai multe pagini). Pentru simplificare, nu am indicat și rândul de pe pagină sau de pe filă la care se găsește un citat. La documente, am indicat, în plus, numărul de ordine pe care textul îl are în ediție, localizarea și datarea (dacă aceste informații sunt conținute în ediție); pentru volumele care conțin documente de diferite tipuri, am reprodus precizarea editorului referitoare la tipul documentului (zapis, scrisoare, act diplomatic etc.), iar, în unele cazuri, am introdus astfel de specificări (deși absente din ediția utilizată), deoarece am considerat că informațiile pot fi relevante pentru studii viitoare asupra distribuției stilistice a anumitor structuri sintactice.

(vi) Corpusul analizat însumează 112 titluri. Edițiile sunt, în general, cele menționate în ILRL și utilizate în viitorul tratat academic de *Istoria limbii române* (v. *supra* și).

În câteva cazuri am optat pentru ediții mai recente, moderne: AB, AC, CD, CH, CII, CIst., CLM, CNM, GIst., Let. C, MC, NCL, NL, PIst., ULM.

Pentru cele mai multe surse manuscrise din ILRL, am utilizat edițiile științifice: BB, Caz. G, CB, CC¹, CDicț., CM, CR, CS, CT, CTd., CV, DP, DPar., EPrav., FD, GS, MLD, NT, PH, PO, Prav. 1581, Prav. 1646, Prav. I, PV, Sind. 1703, ȘT, TN, TS.

Corpusul include și texte care nu au fost utilizate ori au fost utilizate parțial în ILRL: manuscrise (CCDV), ediții filologice (AMD, BVS, CÎIFS, CMț., CPV, LRB, Filerot, ILV, ÎSSÎ, MIC, PA, PAnon., PDC, Rujdenița, TF), ediții de facsimile (Ms. 1216), ediții nonfilologice (IH, ISN, TNG; fragment din ms. 5361), documente publicate în lucrări de diferite tipuri (DOC, Doc. Athos¹, Doc. Athos², Doc. Djuvara, Doc. Dragomirna, Doc. Iorga¹, Doc. Iorga², Doc. Strehaiia, DRH.A.7, DRH.B.38, GTRL, ÎMCV I–II, Procl. 1711, SVM).

Textele preluate din ediții sau din alte tipuri de lucrări nonfilologice au fost interpretate cu precauție, verificând și în alte surse faptele/fenomenele sintactice. Textele vechi disponibile în copii care sunt sau ar putea fi ulterioare anului 1780 au fost utilizate doar pentru unele fapte caracteristice limbii din secolele al XVI-lea–al XVIII-lea. Limitând astfel posibilitatea ca informația faptică să fie „viciată”, am inclus materialul în descriere, cu scopul de a reflecta cât mai larg bogăția și varietatea sintactică a limbii vechi.

Documentele din DÎ emise de Petru Șchiopul (care prezintă particularități fonetice și lexicale explicabile, probabil, prin influența turcă, dar și particularități de grafie – v. Mareș, în DÎ:

87) și documentul nr. XXXVI, reprezentând o traducere, au fost incluse în descriere, pentru acele structuri sintactice prezente și în alte surse din epocă; am evitat însă formularea unor generalizări și extragerea unor concluzii exclusiv pe baza acestor documente.

Psaltirea Scheiană este citată conform ediției alcătuite de I. Bianu (PS^B); referirile la fila din manuscris sau la comparația psaltirilor s-au făcut citând ediția I.-A. Candrea (PS^C).

(vii) Bibliografia de referință este selectivă, minimală.

Am menționat, în general, lucrările mai recente, specificând în notele din text că se trimit, indirect, și la bibliografia anterioară, indicată de autorii citați. Am menționat direct studiile mai vechi, doar în măsura în care acestea conțin contribuții fundamentale.

Din bibliografia străină, am selectat preponderent observații referitoare la sintaxa limbii române; citarea bibliografiei teoretice a fost limitată la strictul necesar.

Precizările privind menținerea, dispariția, modificarea tiparelor sintactice după sfârșitul epocii vechi nu sunt susținute explicit prin referințe bibliografice referitoare la perioada modernă și la cea contemporană. Astfel, discuția este menținută, pe cât a fost posibil, în limitele problematicei propuse.

(viii) Lucrarea se adresează în mod direct specialiștilor din domeniu (profesori, cercetători, studenți). Anumite aspecte, cu caracter preponderent descriptiv, dau însă deschidere către un public mai larg, interesat de limba textelor românești vechi.